

مردم و حکومت‌های

نویسنده: علی شاحی زرقندی

ناظر علمی: علی بهادر شاحی

پژوهشکده شورای نگهبان

فتاحی زفرقندی، علی، ۱۳۶۹ -

عنوان و نام پدیدآور: مردم و حکومت اسلامی / نویسنده: علی فتاحی زفرقندی؛ ناظر علمی: علی بهادری جهرمی.

مشخصات ناشر: تهران: شورای نگهبان، پژوهشکده شورای نگهبان، ۱۳۹۳.

ISBN: 978-600-94294-2-4

ص. ۲۳۴

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیفا

مشارکت سیاسی - ایران - اسلام و دولت - دموکراسی - جنبه‌های مذهبی - اسلام - اسلام و دولت - ایران

شناسه افزوده: بهادری جهرمی، علی، ناظر

شناسه افزوده: شورای نگهبان، پژوهشکده شورای نگهبان

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۳ ۱۵۲/۱۷۸۹ JQ رده‌بندی دیویی: ۳۲۲/۰۴۲۰۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۲۵۵۲۲۷۴

مردم و حکومت اسلامی

نویسنده: علی فتاحی زفرقندی

ناظر علمی: علی بهادری جهرمی

ناشر: پژوهشکده شورای نگهبان

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۳ - تیراژ: ۴۰۰

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۴۲۹۴-۲-۴

قیمت: ۹۰۰۰۰ ریال

تهران: خیابان سپهد قرنی، کوچه خسرو، پلاک ۱۲، تلفکس: ۲۵۰۴۵

www.shora-rc.ir

nashr@shora-rc.ir

فهرست مطالب

۱۱	پیش‌گفتار
۱۳	مقدمه
۱۹	فصل اول: کلیات (مبانی و مفاهیم نظری)
۲۲	مبحث اول: مفهوم حکومت در اسلام
۲۲	گفتار اول: حکومت عنصری از مظاهر دولت کشور
۲۳	بند اول: جمعیت
۲۳	بند دوم: سرزمین
۲۳	بند سوم: قدرت عالیة سیاسی
۲۴	گفتار دوم: جایگاه و تعریف حکومت در اسلام
۲۷	مبحث دوم: ضرورت تشکیل حکومت اسلامی
۲۸	گفتار اول: ادلة ضرورت تشکیل حکومت در اسلام
۲۸	بند اول: اهداف عالیة اسلام
۲۸	بند دوم: سیره نبوی در تشکیل حکومت اسلامی
۲۸	بند سوم: جامعیت احکام اسلامی و ماهیت اجتماعی حکام
۳۳	بند چهارم: نیاز قانون به وجود مجری
۳۴	بند پنجم: حرمت مراجعه به طاعت

- بند ششم: سیادت اسلام و ضرورت نفی سلطه حکومت‌های غیراسلامی... ۳۵
- بند هفتم: وحدت و همبستگی امت اسلامی ۳۶
- گفتار دوم: تشکیل حکومت اسلامی، واجب شرعی ۳۷
- فصل دوم: نقش مردم در تشکیل حکومت اسلامی** ۴۳
- مبحث اول: جایگاه و مبنای تشکیل حکومت اسلامی در دستورهای دینی ... ۴۶
- مبحث دوم: نظریات حاکمیت در حکومت اسلامی ۵۲
- گفتار اول: نظریه انتصابی بودن حاکم ۵۳
- گفتار دوم: نظریه انتخابی بودن حاکم ۵۹
- مبحث سوم: جایگاه مردم در نظریه انتخاب و انتصاب ۶۲
- بند اول: جایگاه مردم در نظریه انتخاب ۶۳
- بند دوم: جایگاه مردم در نظریه انتخاب ۶۴
- گفتار پنجم: مردم، عامل تشکیل حکومت ۶۵
- مبحث سوم: جایگاه مردم در تشکیل حکومت اسلامی در موازین دینی ۶۶
- گفتار اول: بررسی نقش مردم بر ادله عقلی و نقلی ۶۷
- بند اول: ادله قرآنی ۶۷
- بند دوم: ادله عقلی ۶۸
- بند سوم: ادله روایی ۶۹
- بند چهارم: بررسی نقش مردم در سیره عملی ائمه اطهار علیهم السلام ۷۳
- گفتار دوم: تحلیل و بررسی ادله عقلی و نقلی ۷۷
- بند اول: مردم در مقام تشکیل حکومت جایگاه بنیانی و اساسی ۷۷
- بند دوم: نقش و کارکردهای حاکمیت الهی به عنوان منبع مشروعیت ۷۸
- حضور مردمی به مثابه منبع قدرت ۷۹
- مبحث چهارم: تکلیف شرعی مردم در برابر حکم و جوب تشکیل ۸۰

فصل سوم: نقش مردم در قبال حکومت‌های غیراسلامی	۸۷
مبحث اول: مفهوم حکومت غیراسلامی	۹۰
گفتار اول: واژه‌شناسی حکومت‌های غیراسلامی در ادبیات فقهی	۹۰
بند اول: طاغوت	۹۰
بند دوم: حاکم جائز	۹۲
گفتار دوم: معیار تفکیک حکومت‌های اسلامی و غیراسلامی	۹۴
گفتار سوم: اقسام حکومت‌های غیراسلامی	۹۷
مبحث دوم: حکم شرعی رجوع به حکومت‌های غیراسلامی	۹۹
مبحث سوم: راهکارهای مقابله با حکومت‌های غیراسلامی	۱۰۶
گفتار اول: انقلاب	۱۰۸
بند اول: مفهوم انقلاب	۱۰۸
بند دوم: مبانی فقهی انقلاب	۱۱۱
بند سوم: راهکارهای حقوق انقلاب سیاسی	۱۱۲
بند چهارم: اولویت اقدام در انقلاب	۱۱۴
گفتار دوم: همزیستی مسالمت‌آمیز و شریعت	۱۱۹
بند اول: مفهوم تعامل یا همزیستی مسالمت‌آمیز و پرتو شریعت	۱۲۰
بند دوم: مبانی فقهی همزیستی مسالمت‌آمیز و پرتو شریعت	۱۲۰
بند سوم: اشکال همزیستی مسالمت‌آمیز در پرتو شریعت	۱۲۳
الف) تعامل در کنار امر به معروف و نهی از منکر	۱۲۳
ب) همزیستی مسالمت‌آمیز در پرتو شریعت بر بنای شریعت	۱۲۴
ج) تشکیل دولت در دولت	۱۲۷
فصل چهارم: نقش مردم در اداره‌ی حکومت اسلامی	۱۳۳
مبحث اول: مفهوم و انواع مشارکت	۱۳۷
گفتار اول: مفهوم مشارکت	۱۳۷

- گفتار دوم: انواع مشارکت ۱۳۹
- مبحث دوم: مبانی دینی مشارکت ۱۴۱
- گفتار اول: لزوم اعلام وفاداری ۱۴۳
- گفتار دوم: مسئولیت همگانی ۱۴۶
- گفتار سوم: وجوب دوسویه مشورت ۱۵۰
- گفتار چهارم: خیرخواهی و نصیحت امام مسلمانان ۱۵۲
- گفتار پنجم: امر به معروف و نهی از منکر ۱۵۵
- گفتار ششم: حفظ نظام اسلامی ۱۵۹
- مبحث سوم: راهکارهای مشارکت در اداره حکومت اسلامی ۱۶۲
- گفتار اول: مقاصد حکومت اسلامی ۱۶۵
- گفتار دوم: امکانات مشارکت ۱۶۸
- بند اول: مشارکت در امور حکومتی ۱۷۰
- الف) مشارکت در اجرای فرامین حکومتی و حضور فعال در ۱۷۰
- ب) مشارکت در صدور امور حکومت ۱۷۱
- ج) مشارکت در انتخاب کارگزاران ۱۷۴
- د) مشارکت در تأمین منابع مالی حکومت اسلامی ۱۷۶
- بند دوم: راهکارهای مشارکت مردمی ۱۷۸
- الف) مشارکت تکمیلی ۱۷۹
- ب) مشارکت اصلاحی ۱۸۲
- ج) مشارکت ابتدایی ۱۸۴
- فصل پنجم: مردم، تشکيل و اداره‌ي جمهوري اسلامي ايران ۱۸۹
- مبحث اول: مردم و تشکيل جمهوري اسلامي ايران ۱۹۳
- مبحث دوم: مردم و اداره‌ي جمهوري اسلامي ايران ۱۹۶
- مبحث سوم: جایگاه و راهکارهای مشارکت فعال مردمی در قانون اساسی
جمهوري اسلامي ايران ۲۰۱

گفتار اول: زمینه‌های حکومتی مشارکت.....	۲۰۴
بند اول: مشارکت در تعیین سرنوشت سیاسی و اتکای اداره امور بر آرای	
عموم مردم.....	۲۰۴
بند دوم: مشارکت در امور اقتصادی.....	۲۰۸
بند سوم: مشارکت در امور اجتماعی و اداره امور محلی.....	۲۱۲
بند چهارم: مشارکت در مقابله با تخلفات اداری و خروج مراکز اجرایی از	
حدود وظایف خویش.....	۲۱۴
گفتار دوم: زمینه‌های مردمی مشارکت.....	۲۱۵
مجمع و خد.....	۲۲۴
نمایه‌ها.....	۲۳۶
آیات.....	۲۳۷
احادیث.....	۲۳۷
واژگان.....	۲۳۸

بیش گفتار

اهمیت و جایگاه شورای نگهبان بر کسی پوشیده نیست و بیان تاکیدات مبرح در قانون اساسی، بیانات امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری (ام‌ظله العالی) در خصوص اهمیت و جایگاه این مقام در این مجال اندک نمی‌گنجد.

«پژوهشکده شورای نگهبان» به عنوان بازوی مشورتی حقوقی شورای نگهبان، علاوه بر ارائه نظرات مشورتی به شورای نگهبان در خصوص مغایرت یا عدم مغایرت مصوبات مجلس شورای اسلامی و اساسنامه‌های مصوب دولت و هیأت‌های اساسی، اقدام به انجام مطالعات نظری، راهبردی و کاربردی در خصوص موضوعات مختلف حقوق اساسی می‌نماید. این پژوهشکده از سال ۱۳۷۶ تا اواسط سال ۱۳۹۲ با عنوان «مرکز تحقیقات شورای نگهبان» فعالیت می‌کرد، در سال ۱۳۹۲ با هدف ارائه خدمات پژوهشی بیشتر به شورای نگهبان و جامعه حقوقی کشور، تغییر عنوان و ساختار و با عنوان «پژوهشکده شورای نگهبان» فعالیت‌های جدیدی را آغاز نمود. در این مسیر با استفاده از نیروهای جوان و مستعد دانشگاهی و حوزوی، موضوعات مختلف مورد نیاز جامعه‌ی علمی که مرتبط با صلاحیت‌های شورای نگهبان است و نیز نیازهای پژوهشی

شورای نگهبان، شناسایی شده و به ترتیب اولویت در دستور کار قرار گرفت که ثمرات آن در قالب مقالات علمی - پژوهشی، گزارش‌های پژوهشی، گزارش‌های کارشناسی و کتاب‌های مختلف به جامعه علمی و شورای نگهبان تقدیم می‌شود.

کتاب حاضر نیز یکی از ثمرات مطالعاتی است که در گروه «مطالعات نظام‌سازی اسلامی» پژوهشکده انجام شده و اکنون در منظر جامعه علمی قرار می‌گیرد.^۱ شایسته است که در اینجا از زحمات مؤلف، ناظر پروژه و تمامی اساتیدی که داوری این اثر را برعهده گرفتند و می‌مانه تشکر کرده و از خداوند منان برای آنها توفیق روزی بخواهیم. به یقین اگر همکاری نام‌برداران و همچنین کوششی به نام اجرای از جمله مسئول انتشارات، ویراستار، صفحه‌آرا و همه عزیزانی که در آماده‌سازی این کتاب سهیم بودند وجود نداشت، امروز شاهد به ثمر نشستن این تلاش علمی نبودیم. از همه ایشان سپاسگزاریم و امید است فرین صحت و توفیق باشند.

با عنایت به مصون نبودن محصولات بشری از جمله این تلاش علمی از خطا و اشکال، از همه صاحب نظران و اندیشمندان تقاضامندیم از ارائه نظرات صائب خویش در جهت ارتقای کیفیت این اثر و سایر فعالیت‌های پژوهشکده دریغ ننمایند.

و من الله التوفیق و علی السلا

پژوهشکده شورای نگهبان / تابستان ۱۳۹۴

۱. پیش از این، بخش‌های مختلف این کتاب، در قالب مقالاتی به مجله «بررسی‌های حقوق عمومی» (با درجه علمی - پژوهشی) ارائه شده و پس از ارزیابی، منتشر شده است.

مقدمه

تاریخ حاکمیت بشر مقارن زندگی در عرصه‌های اجتماعی است و بشر هیچ‌گاه از امور ساختارهایی برای اداره امور اجتماعی خویش و سامان دادن به احوال جامعه انسانی بی‌نیاز نبوده است. از سوی دیگر حکومت‌ها نیز در عرصه‌های گوناگون اعم از تشکیل و حفظ و اداره خویش، همواره تا اندازه‌ای به همراهی و مشارکت عمومی نیازمندند و بدون این امر، استقرار و استمرار حکومت‌ها غیرممکن به نظر می‌رسد. از این رو بررسی نقش مردم در تشکیل حکومت‌ها در دوره معاصر جایگاه ویژه و راهبردی و آوانی دارد، چراکه صاحب‌نظران علوم سیاسی در عصر حاضر حکومت‌هایی را که خاستگاه مردمی و اجتماعی ندارند یا با قدرت و علیت محدودشان تشکیل شده‌اند، از زمره حکومت‌های مشروع خارج می‌دانند. حضور مردم و نقش آنها در شکل‌گیری و اداره یک نظام سیاسی ضابطه‌ای برای تقسیم حکومت‌ها به استبدادی و مردم‌سالار برشمرده‌اند. بر این مبنا حکومت‌هایی که منشأ و ریشه‌ای غیر از

منبع ارادهٔ مردمی دارند یا در آنها نهادهایی برای مشارکت سیاسی وجود ندارد، حکومت‌های اقتدارطلب یا استبدادی؛ و حکومت‌هایی که بر پایهٔ مشارکت مردمی شکل می‌گیرند، حکومت‌های دموکراتیک یا جمهوری نام دارند. به عبارت دقیق‌تر براساس نگاهی کلی می‌توان حکومت‌ها را بر مبنای سطح مشارکت عمومی و تأثیرگذاری فرمانبران در تشکیل و ادارهٔ امور حکومت، جزو یکی از دو دستهٔ کشورهای استبدادی یا مردم‌سالار دانست.

کیا نظام جمهوری اسلامی ایران در قرن حاضر به رهبری حضرت امام خمینی و استمرار حرکت حکومت در دوران زعامت رهبر معظم آن، از باب اسلامی آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، به تأسی از حکومت اعظم علیه السلام و امیرالمؤمنین علیه السلام، این سؤال را در اذهان ایجاد کرد که آیا در جامعهٔ اسلامی نیز می‌توان قائل به این دسته‌بندی شد؟ آیا ممکن است تقسیم حکومت‌های دینی به اقتدارگرا و مردم‌سالار براساس نقش و جایگاه مردم در تشکیل و ادارهٔ حکومت به مثابهٔ آنچه در ادبیات دموکراسی غربی رایج شده اساساً معنایی دارد یا حکومت اسلامی خود مبتنی بر یکی از اقسام حکومت‌های مذکور یا قسمی از آنها تعریف می‌شود؟ به بیان دیگر، آیا اساساً می‌توان حکومت‌های دینی را مشمول تقسیم‌بندی دانست و این نوع حکومت‌ها را بر اساس نقش و جایگاه مردم در تشکیل و...، اقتدارگرا یا مردم‌سالار نامید؟ و آیا حکومت اسلامی را می‌توان مبتنی بر یکی از اقسام یادشده تعریف کرد؟ از آنجا که در تعالیم اسلامی حکومت براساس هوای نفس، باطل و از ویژگی‌های

طاغوت عنوان شده است، عملاً تشکیل و اداره حکومت دینی براساس دیکتاتوری و اقتدارگرایی باطل و نامشروع است. بر این مبنا نقش مردم در حکومت دینی چیست؟

در مرحله تشکیل، آیا حکومت دینی تنها بسته به رضایت و امر خدای متعال است و با حضور امام معصوم علیه السلام یا فقیه جامع الشرایط تشکیل می شود؟ در صورت بی میلی مردم به تشکیل نظامی براساس رازین شرعی، آیا چنین حکومتی مطلوب نظر شارع مقدس است یا خیر؟ بهتر آن، آیا عملاً تشکیل حکومت بدون خواست و اراده مردم امکان پذیر است؟ خواست شارع مقدس در تشکیل حکومت ریشه در حاکمیت تکوینی او دارد یا از اوامر تشریعی است؟ آیا امام معصوم فقیه جامع الشرایط در عصر غیبت می تواند بدون توجه به خواست اراده مردم و با قهر و غلبه اقدام به ایجاد نظامی دینی کند؟ اگر ولی مصلوب از طرف خداوند حاضر به تشکیل حکومت دینی شد اما مردم را و روی گردان شدند، آیا مردم در قبال خدای متعال مسئولند؟ سیره ائمه معصومین علیهم السلام در تشکیل حکومت دینی چه بوده است؟ آیا آنها تنها به نصب الهی اکتفا می کردند یا برای نظر مردم نیز نقش خاصی قائل می بودند؟ در میان آرای فقها درباره شکل گیری نظام اسلامی و اعمال و احکام الهی، نقش مردم کجا تعریف می شود و آیا تفاوتی از این حیث بین این نظریه ها وجود دارد؟ در صورتی که مردم مکلف به تشکیل حکومت دینی باشند چه راهکارهایی پیش روی آنان قرار دارد؟ پس از تشکیل حکومت اسلامی، مسئله مهم، نحوه اداره آن

است. آیا وظیفه مردم در امور مرتبط با حکومت با اقدام برای تشکیل حکومت اسلامی خاتمه می‌یابد یا آنکه تشکیل حکومت اسلامی تنها گامی در راستای تحقق شریعت الهی به‌شمار می‌رود؟ نقش مردم در اداره حکومت اسلامی چیست؟ آیا حکومت اسلامی بدون مشارکت مردمی توانایی اداره امور امت اسلام را دارد؟ مشارکت نظام مبتنی بر قوانین شریعت اسلامی حق مردم تلقی می‌شود یا وظیفه‌ای بر دوش آنان است؟ راهکارهای تحقق مشارکت چیست؟

به‌مناسبت پاسخگویی به این پرسش‌ها و سؤالاتی از این دست که به‌دنبال بردن نقش و جایگاه مردم در حکومت اسلامی است، در نوشتار نخست مفهوم حکومت اسلامی و ضرورت و حکم شرعی آن در اسلام دینی و سپس نقش و جایگاه مردم در حکومت‌های اسلامی بررسی می‌شود و به این پرسش پاسخ داده می‌شود که تشکیل حکومت اسلامی حق مردم است یا تکلیف شرعی آنان؟ در ادامه راهکارهای ایجاد حکومت اسلامی بررسی می‌شود که اولین گام در این زمینه، بررسی حکومت‌های اسلامی از حکومت‌های غیراسلامی و سپس بیان راهکارهای مواجهه با حکومت‌های غیراسلامی است. در فصل آخر نیز جایگاه مردم در اداره حکومت اسلامی و راهکارهای تحقق آن بررسی خواهد شد.

این همه برای آن است که با درک صحیح جایگاه مردم در تشکیل و اداره حکومت اسلامی از یک سو و توجه به نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران از سوی دیگر، اولاً نقش مردم در تحقق

اهداف حکومت جمهوری اسلامی ایران روشن شده و به عبارت دیگر، دامنه تأثیرگذاری مردم در حکومت‌های مبتنی بر دین مشخص شود؛ ثانیاً حقوق و تکالیف مردم و حکومت در این زمینه بررسی گردد؛ و ثالثاً راهکارهای حقوقی و تدابیر و ساختارهای لازم به منظور رسیدن به نقش بایسته مردم برای دستیابی به این منظور بیان شده و در نتیجه گامی در راستای پیشبرد اهداف نظام مقدس اسلامی برداشته شود.